

Széli Anita

„KÖLTÉSZETEM A PRÓZÁMBAN REJLIK”

IN MEMORIAM HANS BERGEL

Az alábbi, Hans Bergel (1925–2022) erdélyi szász íróval 2014–2015 időközben készült interjú egy mintegy kétszázötven oldalas német nyelvű interjúsorozat része. A sorozat az 1968-ban Németországba kivándorolt íróval folytatott, hosszú időn át tartó (2011–2022) levelezés eredménye, mely a szász származású szerző terjedelmes életművének egyes aspektusait tárgyalja, irodalomtudományi és interdiszciplináris módszerek segítségével. A kutatás célja azoknak az impulzusoknak a feltárása, amelyek Hans Bergel írásainak sokszor és sokféleképpen méltatott sokszínűségéhez vezettek és vezetnek. A 97 éves korában elhunyt Bergel mintegy ötven könyvből álló életművében szinte minden irodalmi műfaj megtalálható: vers és elbeszélő próza, novella és történelmi regény, tematikusan nehezen behatárolható esszé, tudományos szöveg, útleírás, de még politikai fejtegetés is.

Peter Motzan irodalomtörténész 1995-ben azt írta Önről, hogy Ön minden „szövegtípust” elsajátított. A tudományos kutató perspektívájának segítségével vázolta fel az erdélyi német nyelvű irodalomtörténet lényegét a középkor óta napjainkig. Kleisti kaliberű novellákat írt – Andreas Birkner és mások véleménye szerint –, verseket, amelyeknek a formanyelvi szépségét többen kiemelték, regényeket, amelyek mesteri regényíróra vallanak. Mindez az Ön írásairól szóló kritikákban és tanulmányokban olvasható. Hogyan magyarázza ennek a sokatlanul gazdag tematikának és kifejezésmódnak az elsajátítását, művelését?

Nem találok magyarázatot, de még figyelemre méltót is alig látok ebben. Amikor egy történetet írok, akkor – bármilyen egyszerűen hangzik is – mesélek. Irodalomtörténeti anyag elbeszélésekor másrészt a priori a tudományos szókincshez kell fordulnom.

A közönség mindenekelőtt Hans Bergel prózaíróját ismeri. De, mint említettem, Ön számos – és véleményem szerint nagyon jó – verset is írt. Írónak vagy költőnek tartja magát?

Remélem, hogy egyike vagyok azoknak a prózáíróknak, akiknek elbeszélő szövegeiben a költészet életre kelhet. Nem ismerek olyan jó elbeszélőt a világirodalomban, akinek a műveiből hiányozna a költőiség. Egy kritikusom azt írta rólam: költészetem a prózámban rejlik. Nos, én elbeszélőnek tartom magam. A verseim a nyelvvel való kísérletezés eredményei – a zongoraművész azt mondaná: ujjgyakorlatok. Semmi több. Ha egyik-másik verssoromat, amit írtam, jónak találják, hálásan veszem tudomásul. Ha bármely elbeszélésemet költészetnek tekintik, azért is hálás vagyok.

Hogyan néz ki az író–költő interakció egyazon személyen belül? Milyen erők törnek a felszínre prózaművek alkotásakor?

Ez jó kérdés – egy irodalompszichológus számára. Ami engem illet, mint már említettem, nem választom szét a kettőt. Kleist novellái például nyelvi zsenialitásuknak köszönhetően egyszerre elbeszélések és költemények. Saint-Exupéry *A kis herceg* című műve vajon próza vagy költészet? Mindkettő. És Csingiz Ajmatov *Dzsamila* című története? Hasonlóképpen. Mennyi költészet él Tolsztoj *Háború és béke* című prózai eposzában! És említhetnénk még számos példát. A „költészet” címszó alatt elsősorban nem a formai értelemben vett versírást értem. Hanem a sűrítést: a kifejezés mód, az előadásmód a gesztusok fokozásában. A rímekbe és strofákba foglalt nyelvi kép még nem költészet. Míg a nyelvileg kiteljesedett próza lehet költészet. Az „írás” és a „költészet” közötti különbség ebben a kontextusban rejlik, nem pedig a külső formában.

Hangulatok, érzések, gondolatformák az írás folyamatában – hogyan lehet megkülönböztetni őket?

Erre soha nem is gondoltam. Az írás – ahogyan én a személyiségemből fakadóan „művelem” – szerintem túlságosan összetett folyamat ahhoz, hogy olyan kategóriákba lehessen besorolni, mint a hangulat, az érzés, a gondolkodás. Inkább a racionális és érzelmi erők összjátéka és kölcsönhatása az, ami irodalmi, költői szövegalkotáshoz vezet, legyen az epikus vagy lírai szöveg.

A szakirodalom arról beszél, hogy a lírai műalkotás inkább képes kapcsolatot teremteni az olvasó és a szerző között, mint a prózai mű. Így van?

Véleményem szerint biztos, hogy a lírai kifejezés mód közvetlenebbül hat, mint az epikus. Közvetlen kapcsolatot keres az olvasóval, míg az epikus kifejezés mód, nagy vonalakban, általában a tényközlés útját járja be először. Ám a definíció ilyen jellegű leegyszerűsítése nem sokra használható. Az olvasó irodalmi megközelítésének gazdagsága korlátlan; az író temperamentumától és szándékától, sajátos személyiségétől és különleges tehetségétől függ, hogy milyen módon valósul meg.

És mégis: elsősorban érzelmi irányultságú-e a vers? Hangulatából kiindulva: spontán?

Az iskolafelfogás szerint „igen”. De tucatnyi példát említhetnék kapásból arról, hogy a vers Pablo Nerudától Bertold Brechtig, Goethétől és Heinétől Ana Blandianáig és Karl Lubomirskiig teljesen különböző utakon járt, és fog mindig is járni.

Hogyan jött létre A látóhatár tükröződése (Im Spiegellicht des Horizonts) című verseskötete? Tervszerűen? Spontánul?

Általában olyankor, amikor sem ceruza, sem papír nem volt kéznél, de késztetést éreztem arra, hogy egy érzést, egy felismerést, egy pillanatnyi benyomást, egy képet nyelvileg megragadjak. Különösen így történt ez utazásokon, kirándulásokon, autóutakon és minden olyan helyzetben, amikor nem állt rendelkezésemre az íróasztalnál való írás luxusa. Egy verset, egy prózaszöveg részletétől eltérően, meg tudtam jegyezni – a rímek segítségével; ennek köszönhető a rímes verseim nagy száma. A fent említett kötetben szereplő verseket barátaim sürgetésére, az elmondottak szerint megírt versek sokaságából válogattam ki, a válogatást bemutattam egy elismert szakértőnek. Ennek eredménye az 1996-ban megjelent kötet. Időközben 2012-ben megjelent egy második, terjedelmesebb kötet is, *A fekete táncos* (Der schwarze Tänzer) címmel.

Költészetében visszatérő mottóvum Görögország, vagy legalábbis a Földközi-tenger környéke. Mi varázsolta el Önt ennyire? A természet? A kultúra?

A varázsos az érzéki találkozás volt azokkal a szellemi gyökerekkel, amelyekből mi, európaiak, ha nem is mindig közvetlenül, de származunk: a hellén univerzummal, amelyet – és ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni! – az ókori egyiptomi kultúra előzött meg. A könyvekből szinte mindent tudtam. De a kommunista állam elszigeteltségéből való 1968-as emigráció-míg az ókori görög kultúra is absztrakt maradt számomra. Mivel azonban apám már fiatalon bevezetett Hellász történelmi, kulturális és művészeti világába, Nyugatra érkezésem után az első külföldi utam Görögországba vezetett. Láttam, szagoltam, éreztem, elmémben átöleltem mindazt, amit a könyvekből ismertem. A belső birtoklás olyan élménye volt, amelyet ilyen teljességben később soha nem tapasztaltam. A versek ezen és az ezt követő görögországi utazások során születtek.

Hogyan értendő a Ballada a Garda-tavi találkozóról?

...úgy értendő, ahogy az a kötetben szerepel. Volt egy bungalónk a Garda-tónál, amelyet a feleségem sok évvel ezelőtt vásárolt. Korunk miatt

nemrég el kellett adnunk. Minden egyes találkozás a hellyel és a tájjal mélyen megérintett, és boldoggá tett.

Erdély témájú versei... Fájdalomról, szomorúságról, magányról szólnak?

Mindenekelőtt annak az európai magaskultúra történelmi tájképének fináléjára nézek vissza, amelyből én is származom, és verseim ebből a visszatekintő hangulatból táplálkoznak. Valaki e kultúra történelmi sorsát európai figyelmeztetésként írta le.

Az Erdélyi passió című versében „szenvedésről és időről”, „értelemről és örökkévalóságról” beszél.

Az egész strófa így szól: „Csak ha a sebek valaha is feledésbe merülnek, / és egy eljövendő nemzedék felszabadul, / új időkre ráhangolva, / akkor lesz a szenvedésből és az időből értelem és örökkévalóság.” Ebben minden benne van, amit a „visszatekintés” alatt értettem. És nemcsak a származásom kulturális régiójára alkalmazható.

A kötet román nyelvből átköltött átdolgozásokat is tartalmaz. Miért „átdolgozások”, és nem „fordítások”?

Nem filológiai, hanem művészi szándékkal dolgoztam. Ugyanez igaz Ana Blandiana 2009-ben megjelent, mintegy 150 verset tartalmazó *Az eszmék árverése* (Versteigerung der Ideen) és a 2012-ben megjelent *Elveszett látóhatár* (Verlorener Horizont), román nyelvből fordított versesköteteire is. A még élő szerzőkkel konzultálva nem szó szerinti fordításra törekedtem, hanem arra, hogy az eredetivel művészileg egyenértékű német nyelvű verset alkossak – természetesen nem az eredeti „kijátszásának” árán. A válogatás során az adott vers „szimpatikus” volta alapján döntöttem, és mellesleg megjegyzem, hogy az intellektuális hangvétel és a nyelv kezelése szempontjából Lucian Blaga és Ana Blandiana tetszett nekem a legjobban. Furcsa módon, ahogyan azt már említettem, Németországban alig ismert nevek ezek.

Utalt A fekete táncos (2012) című verseskötetére. A kötet nem tartalmaz ilyen című verset. E cím esetleg a Hereró-táncos című kötetnyitó versre céloz? Ki ez az alak, aki „megment minket a mélységből”, ahogyan azt a versben olvashatjuk?

A vers a következő sorokkal zárul: „A fekete táncos / az éjszaka zuhanó fényében / az ég peremén / a mélység fölött.” Egyik afrikai utam során Namíbia északkeleti részén egy hereró-településre bukkantam. A lakók éjszakai ünnepekre készültek. Meghívtak, hogy vegyek részt ezen az ünnepségen. A kijelölt fiatalember táncát a nyílt tűz előtt, a gyülekezet körében úgy értelmeztem, mint a „gonosz szellemek” elűzésének rituáléját, nemcsak

a világból, hanem önmagunkból is. Ebben az értelemben a fiatal hereró mindenki nevében táncolt.

A tánc ismételten szerepet játszik irodalmi reflexióiban. Emlékszem A káosz játéka és agressziója című esszéjére, Délkelet-Európa tépettsége és egysége című elmélkedésére, nem utolsósorban a Hajdútánc vasban című regényében szereplő Gordan pásztor herkulesi figurájára; a diktatúra elleni lázadásért „életfogytiglanra” bebörtönzött Gordan válságos pillanataiban a hírheft föld alatti börtön, Jilava 13-as számú erődjének 130 fős cellájában táncol. Mivel háromszor is megszökött a szigorúan őrzött börtönökből, láncot visel a lábán. Rabruháját levetette, és éjjelkor a kőboltozatok dübörgő visszhangjában saját vérében táncol. Egyszerre kísérteties és lenyűgöző esemény. Amely a regény címét adta. Valóság ez a kép? Szimbólum? Vagy mindkettő?

Ahogy Európában ma is szokásos a tánc, úgy tartalmazza ez a tánc a „kettős jelentést” mint irodalmi motívumot, amire más művészet aligha lenne képes. Ez nem a koreográfiai előírások szerint végrehajtott mozdulatsor, amelynek pontos végrehajtása gépiesnek tűnik, ahogyan azt a nyugati „táncversenyeken” láthatjuk. A délkeleti tájak természetes módon ismerik és gyakorolják a hagyományos, rögzített ritmusú és lépéssorozatú közösségi táncokat, és ezeket a kamionsofőröktől a miniszterekig, mindenféle felhajtás nélkül mindenki ugyanúgy és adott esetben együtt is táncolja. De én a motívum szóval ez esetben az egyén táncára gondolok – az öröm és fájdalom, az ujjongás és a bánat vulkanikus érzésének fizikai kifejezésére. Ez a fajta tánc a pillanat robbanásszerűen túlaradó érzéséből „fakad”, amely fizikai gesztusokban tör utat magának. Melankólia vagy eksztázis, boldog jólét vagy tragikus kétségbeesés egyaránt kiváltó okai lehetnek. Minden alkalommal katarziszra törekszik, ahogyan a görögök a belső önfelszabadítást nevezték. A pillanat feletti győzelemről is szól... Így táncol a macedón Alexis Zorba Krétán, Kazantzakis regényében, ugyanúgy Gordan, a kárpáti pásztor a *Hajdútánc vasban* című regényében vagy a hereró a *Hereró-táncos* című versében...

Annak, aki a kötet valamivel több mint száz versét olvassa, az lehet a benyomása, hogy megírásuknak közös célja van: szerzőjüket „a zuhanástól” megmenteni.

Úgy gondolom, hogy minden alkotótevékenységünkkel ösztönösen „a zuhanástól” mentjük magunkat – a semmitől, az értelmetlenségtől, az ürességtől, életünk elvesztegetésének veszélyétől. És mindezek következményeitől.

Tudnak-e a versek valamivel még az emberekre hatni a 21. században is?

Ezt nem tudom megítélni. De mindig, mindenkor lesznek olyan emberek, akiket egy verssel meg lehet érinteni. Nem nagyon tartok a művészet, a költészet álintellektuális temetésétől; ilyesmi mindig is létezett. De a művészet, a költészet, a zene még mindig éppen úgy létezik, mint azelőtt. Éppen az úgynevezett „modern” vagy „posztmodern ember” az, aki úgy látja, hogy egyre inkább elnyelik a gépesítés folyamatai, amelyeket ő maga hajt előre. Ő az, akinek szüksége van és lesz a művészet válaszára mint ellensúlyra. Ezért keresi ezt a választ. És amíg keres, addig nem veszett el.

Azt mondta, hogy a verseit egy érzés vagy egy olyan élmény szülte, amely érzelmeket vagy ihletet váltott ki. Ez A látóhatár tükröződése, valamint A fekete táncos című kötetre egyaránt vonatkozik. A második kötetben azonban a „vallás” címszóhoz tartozó téma is felbukkan. Imádság, Krisztus, Invokáció, csak hogy néhány verset említsünk. És ezekben a versekben Ön bizony a tagadás képviselője. „Tartsd meg magadnak az áldásaidat” (Imádság), vagy „A kérlelhetetlenség a jellemződ / az egész erről szól / a semmiről / A semmi vagy” (Invokáció) ... Kérem, mondjon erről valamit.

A mélységes kétség – legalábbis az én esetemben – nemcsak az értelem jogos kérdése, hanem gondolkodásom karteziánus része. Ugyanakkor a legfelsőbb érzelmi megnyilvánulás is. Az Ön által felsorolt versek ezt fejezik ki.

Az Erdélyi passió című vers – amely mindkét kötetben jelen van – a második kötetben, A fekete táncosban, tematikusan kiegészül az Anyaföld című verssel.

A *Passió* a délkelet-európai múltba, az *Anyaföld* pedig a közép-európai jelenbe vetett pillantás. A jelenlétembe. Rilke azt írta, hogy az ember „negyvenévesen ölti fel utolsó arcát”. Ez alatt azt kell érteni, hogy nagyjából 40 éves korunkig elég fiatalok vagyunk ahhoz, hogy belsőleg megváltozzunk, képesek vagyunk gyökeret verni egy új környezetben, még hajlandók vagyunk annyira megváltozni, hogy megtapasztaljuk az új hazát. 43 éves voltam, amikor elhagytam a szülőföldemet. Rilke szerint már megvolt az „utolsó arcom”. Túl későn érkeztem Közép- és Nyugat-Európa új területére. Természetesen értelmi szinten végrehajtottam a változtatást. De haboztam, hogy elszakadjak az addigi életem érzelmi gyökereitől, és végül minél közelebb kerültem az új környezetemhez, ezt az elszakadást már nem is akartam. Egyébként egyik új ismerősöm sem követelte ezt, minél többet tudott meg rólam és az életemről. De ez, hogy ismét Fontaine szavaival éljek, túlságosan „tágas területet” jár be ahhoz, hogy itt kitérjek rá.

Sok művész, köztük írók és költők, kerültek abba a helyzetbe, hogy az elmúlt korszakokban el kellett hagyniuk „szülőföldjüket”. Manfred Winklernek, az Ön

jó barátjának, az izraeli költőnek is meg kellett ezt tennie. A fekete táncos című kötetben neki dedikálta az Aki a virágokkal beszél című verset. Erőtéljes vallomás ez a vers, mely a következő sorokkal zárul: „Észrevetted? / Melletted ülök.” Ez a két verssor mély értelmet hordoz.

Az öregedés verse. De az öregedés bölcsességéről is szól. Manfred Winkler valódi bölcs volt. Jól ismerem a költészetét: az utolsó négy verses-kötetének mindegyikéhez én írtam németül az utószót. Az utolsó kötet, az *Abol a mindenség kezdődik* talán a legmélyebbre ható. Winkler volt életem utolsó nagy barátsága. Az Ön által említett versben őt az őszi napsütésben ülve, öregén, hajlott háttal, fehér hajjal „rajzoltam le”, és nem akartam, hogy magányosan, egyedül üljön a versemben. Innen a vigasztaló befejezés: „Melletted ülök...” Barátom, később bevallotta, „nagyon hálás” volt nekem ezért a zárómondatért.

Századunkban rettenetes módon pusztítjuk a természetet. A Bikaviadal című verse tiltakozásként értendő? A tengeren és a szárazföldön egyaránt riasztó ütemben zajló pusztítás ellen?

Nem ebben az értelemben írtam. De utólag én is ezt értem belőle. Amikor majdnem öt évtizeddel ezelőtt egy közép-spanyolországi arénában láttam, ahogy a kezdettől fogva reménytelen küzdelemre ítélt állatok a torreadorok karddöfése alatt elesnek – az egyik nem egészen tíz méterre előttem –, hirtelen tudatosult bennem, hogy a látvány nemcsak az előttem elpusztuló állat, hanem mindannyiunk tragédiája.

Egyes nagy tekintélyű szerzők azt állítják, hogy az elbeszélés mint irodalmi kifejezés mód elavult, és már semmit sem nyújthat nekünk.

Az elbeszélés nemcsak ősi, hanem mindenekelőtt elemi eszköze az emberi kommunikációnak, és az is marad. *A pásztor halála* című esszémben az elbeszélést a szélhez, a folyó zúgásához, a „föld leheletéhez” hasonlítom; sőt, odáig megyek, hogy a platóni eszmék – vagyis az emberi értelem világának archetípusai – közé sorolom. A mesemondás csodája, ahogyan azt az *Ezeregyéjszaka meséi* című arab költeményben a király lánya, az okos Seherezádé példája mutatja, semmit sem veszített hatásából. De ennek kifejtése itt talán túl messzire menne. Képzeljünk el csupán annyit, hogy nincs Homérosz, Vergilius, Kleist-novella, Hemingway-elbeszélés, Balzac- vagy Hamsun-regény, Tolsztoj vagy Paszternak stb. a világirodalomban. Teljesen eltekintve az elbeszélés terápiás jelentőségétől, amelyet a modern pszichológus és pszichoterapeuta nem tud eléggé értékelni, a jó elbeszélés mindig is nélkülözhetetlen kordokumentum marad.

Az irodalom már Senecánál, Molière-nél vagy Schillernél az emberek nevelését is jelentette. Mi az Ön véleménye erről?

Ez minden művészetre érvényes. Minden bizonyos ideális az a gondolat, hogy aki Mozart-koncertre megy, az másfél óra után „megtisztulva” hagyja el a termet, vagyis belsőleg megszabadul a triviális, a nélkülözhető, a zavaró ballaszttól. Ezt a helyzetet egy különleges pillanatban én is átéltem: Händel fuvolaszonátáját hallgattam többévnnyi zenétlen rabság után. Teljesen felkészületlenül ért, és az első sokkhatás után percek alatt belső tisztulási folyamaton mentem keresztül: úgy éreztem, mintha minden kétségbeesést, minden sivárságot és az elmúlt évek minden szennyét néhány perc alatt kimosta volna belőlem Händel zenéje. Kleist *Szent Cecília* című novellájában utal a zene eme hatására, melynek számtalanszor tanúi lehettünk. Hasonló hatást válthat ki egy hibátlan vers – gondoljunk Petrarca, Hölderlin vagy Goethe műveire – vagy egy prózaszöveg, de ugyanígy akár a sikeres építészet is. Nemcsak a zenének van ilyen hatása. Az ókori Rómában, amikor Vergilius verseit szavalták, a tömeg felállt a helyéről, és áhítatos csendben maradt. Egyszerre volt ez számára művészeti élmény és pszichoterápia. A zeneterápiát mint modern tanulmányi tárgyat is ismerjük. De hogy lehetséges-e az embert kizárólag a művészet segítségével nevelni? Ezt nem tudnám megmondani.

Milyen „pedagógiai” tapasztalatai vannak a művészettel kapcsolatban?

Író vagyok. Ez azt jelenti, hogy a „művészethez való hozzáállásom” aktív jellegű. Nem „fogyasztóként” kezelem a művészetet. Alkotok és tervezek, pedagógiai vagy egyéb másodlagos gondolatok nélkül. Ha úgy tetszik, a szóval úgy foglalkozom, mint a gyorsan zajló folyóval, amely hibátlan és vad, és melynek ábrázolása az én feladatom. Ez az évtizedek során kialakult aktív kapcsolat a művészettel nevelte gondolkodásomat és a lényeges dolgok iránti érzékemet, fegyelemre kényszerített, és az elbeszélő Hans Bergelben – szándékosan vagy akaratlanul – nem utolsósorban az előrelátás képességét is fejlesztette. Ehhez hozzájárult jelentős nevelő tényezőként a zene, amely gyermekkorom óta „elkísért”. A gregorián énekektől a korai olaszokon át Bachig. Korán elkezdte fejleszteni a struktúra iránti hozzáértésemet és a forma iránti érzékenységet. Pedagógiai folyamat volt és maradt ez, amelyre nem törekszem, de amely, ha a műalkotás sikeres, egyúttal magában hordozza az oktatási többletet is. Nem így kellene ennek lennie?

Versei képekből élnek. Ön tehát a látás embere?

Oscar Walter Cisek, a múlt század első felének bukaresti német nyelvű elbeszélője, az az elsőrangú értelmiségi, aki számomra az írást mint mű-

helyfolyamatot tudatosította, egy általam sokáig elveszettnek hitt, majd véletlenül régi papírok között felfedezett levélben jegyezte fel a „szem-mohósága” kifejezést. Szerinte ez irányít engem írás közben. Cisek ezzel a prózámra utalt. Találó megfigyelés, hiszen amit leírok, azt képként magam előtt látom. Ezért főleg képekben írok. Azt hiszem, ez a prózámra éppúgy vonatkozik, mint az igencsak szerény mennyiségű lírai „produkciómra”. De természetesen nemcsak képként látom a világot, hanem a képben lévő eszmét is érzékelem.

Nem rövidül így meg a lélektani pillanat? Mind az elbeszélésben, mind a versben?

Sem elbeszélőként, sem versíróként nem beszélek pszichologizálóan a témáról (folyamatokról, helyzetekről, emberekről), amiről írok. Ez a pszichológus feladata lenne, aki elméleteket fogalmazna meg a tárgyról, jelen esetben az irodalmi termékemről. Az új irodalomban a pszichologizáló elemzés a téma legitim, modern művészi megközelítését többféleképpen fogja fel. Nem sokat pepecselek ezzel az elemzéssel, hiszen egy műalkotás sokkal több, mint a világ pszichológiai szemlélete. Elbeszélő prózámban úgy bonyolítom a történetszálakat, és úgy alkotom meg a szereplőket, hogy a lélektani folyamat vagy esemény kvázi természetétől fogva legyen tiszta az olvasó számára. Ha egy versben képsorozatokat kínálok fel, akkor természetesen nem utolsósorban azzal a lélektanilag gondolkodó szerzői szándékkal teszem, hogy ezekből, illetve segítségükkel megteremtsem azt a hangulatot, élményteret, amely a kívánt művészi hatás eléréséhez szükséges. Véleményem szerint a lélektani pillanatnak az általam teremtett szituációban kell rejlenie, az általam használt képben úgyszintén. Tehát nem a témáról beszélek. Hanem megtervezem a témámat. E folyamat pszichologizáló kommentálása aztán valószínűleg a tudományos értelmező feladata.

Még egy utolsó kérdés az Ön „lírai produkciójával” kapcsolatban. El tudom képzelni, hogy egy történetet, egy novellát, egy regényt előzetesen megtervez. Kérdésem az, hogy vajon előre megtervezi a verseit is?

Nem. Már csak azért sem, mert a verseim az írói munkám „mellékszálai”. Prózámmal ellentétben, kizárólag spontán születnek. Természetesen ez csak az első változatokra vonatkozik. E változatot alapos munka követi; minden soron, talán minden szón eltöprengök. Ezt a munkát neveztem nyelvi „ujjgyakorlatoknak” – és ezzel a zenészek „ujjgyakorlataira” utaltam. A spontán ötlet gyakran csak két sorra vagy egyetlen versszakra korlátozódik. Ha az ötlet sikeresnek tűnik számomra, vállalom a kockázatot, hogy verset faragjak belőle.